

כתב יד מבורדיסטאן, 1792, מיוחס לזאכי בן מרדכי (אוסף משפחת גרוס, תל אביב)

"שאני נשארתי מלמדת תורה"

רינה לויין-מלמד

רינה לויין-מלמד היא דקנית ופרופ' במכון שכטר למדעי היהדות בירושלים, מלמדת ומפרסמת בנושאים הקשורים לתולדות עם ישראל, יהדות ספרד והמזרח ולימודי האישה ומשמשת העורכת המדעית של כתב העת "נשים".

סיפורה המופלא של הרבנית אסנת ברזאני, ראש ישיבה בכורדיסטן

מצבן הדוחני-תורני של הקהילות היהודיות בכורדיסטן במאה ה-15 וה-16 היה ככל הנראה ירוד למדי. על רקע זה פעל אחד מחכמי כורדיסטן הבולטים, ר' שמואל בר נתנאל הלוי, כדי לשפר את המצב וליצור קבוצת עתודה של תלמידי חכמים שיעצבו את הדורות הבאים בדרך מוצלחת יותר. כחלק מפעילותו הצליח הרב שמואל בר נתנאל להקים ישיבות בברזאן, בעקרון, בעמידיה ובמוצול, על מנת לאפשר פיזור של בוגרי הישיבות במקומות שונים ברחבי כורדיסטן ולהשפיע השפעה חיובית על כל שכבות העם. אביו של שמואל חי בעיר ברזאן, אך מקום לידתו הוא – כמו גם זה של בתו היחידה, אסנת, העומדת במרכז המאמר – אינו

העיר עמידיה, בה פעלו הרבנית אסנת ואביה (צילום: מ' אקריי)

"אין דרכה של אשה לחזור בקהילות"

במכתביה תיארה אסנת את חייה ואת מצבה האישי בצורה מרשימה מאוד. לאחר פטירת אביה, אנו למדים, ירש בעלה באופן טבעי את מקומו ומילא תחתיו את תפקיד ראש הישיבה, ואולם גם אסנת כבר לימדה אז את התלמידים תורה, ולאחר שגם בעלה נפטר המשיכה לשמש ראש הישיבה ועסקה בהוראה ובניהול כאחד. ממכתביהם של בני המשפחה ניכר שמעולם לא היו לה או לאביה חיים שלווים, ודאי לא מן הבחינה הכלכלית. גם כשהצליח אביה להקים ישיבות, ויצא שמעו ונעשה אהוב ומוכר כראש קהילות כורדיסטן, השקיע את כל התרומות שקיבל במוסדות החינוך שעמד בראשם, ולכן חי בעצמו חיי דוחק. גם צאצאיו וממשיכי דרכו התנסו באותם לחצי קיום, וקשה היה לאסנת לקבל די סיוע בעבור הישיבה; ואכן, לא פעם היא שקעה בחובות גדולים ונקלעה לבעיות כספיות מדאיגות:

[פ]ה אשמיעכם עוד לענין צרתי ותפיסתי שתפסוני והממוני, אלו רומיים [נוצרים] רשעים. כשנפטר הרב ז"ל שלחו מאצל הקאצי – ר"ל שופט – ותפסו הבית ולקחו [ה]מפתח אלו הכופרים, ומכרו בי כל בגדי ובגדי בנותי יצ"ו. אפלו ספרי'ם] שהיו לפני. ונפלו עלי בחוב מאה קרוש ואין לי מנוסה ופליטה לשום מקום אלא רחמי שמים ורחמיכם שתרחמוני בעבור קבר אבא ז"ל והרב ז"ל, ש[ל]א תתבטל תורתם ושמם מאלו קהלות – שאני נשארתי מלמדת תורה ומ[וכ]חת דורשת לטבילה ולשבת ולנדה ולתפלה וכיוצא. ואני בזו הצרה ש[נ]פלו עלי כמה חובות ברבית הנזכר, ואלו מאה קרושים במ[...]. אותם, אין לי דבר למכור ולא בן גדול או שליח שיחזור

ידוע לנו. עם זאת ידוע כי שניהם פעלו בתקופות שונות הן בעמידיה, ששימשה קהילה מרכזית באזור ההררי הסמוך יותר לפרס, הן בעיר מוצול, ששימשה מרכז באזור אשור, קרוב יותר לבבל.

על רקע פעילותו התורנית המסועפת של אביה התפתחה גם דמותה של אסנת, עד שהפכה אף היא לדמות תורנית ול"ראש ישיבה" בזכות עצמה.

"בת מלך ישראל פה הייתי"

על חייה וצמיחתה של אסנת כדמות ציבורית אנחנו למדים מכמה מכתבים פרי עטה, שהתגלגלו לאורך השנים ממקום למקום ופורסמו לראשונה בידי ג'ייקוב מאן בראשית שנות ה-70. במכתביה מתארת אסנת את ילדותה ואת חינוכה בלשון מליצית ויפה, המשקפת את שליטתה המלאה בשפה העברית ובמקורות הספרותיים:

ואני מיומי מפתח ביתי לחוץ לא יצאתי, בת מלך ישראל פ[נה] הייתי. – מאן מלכ? – רבנן! בין ברכי חכמים גדלתי, מעונגת לאבי ז"ל הייתי. שום מעשה ומלאכה לא למדתי, חוץ ממלאכת שמים, לקיים מ[נה] שנא[מר]: "והגית בו יומם ולילה". בעונות הרבים, לא היו לו בנים כ[ני] א[ם] בנות. וג"כ השביע את בן זוגי ז"ל לבלתי עשות בי מלאכה, וכן עשה כאשר ציוהו. [ו]מתחלה הרב ז"ל טרוד היה בעיונו ולא היה לא פנאי ללמד התלמידים, כי [א]ני הייתי מלמדת אותם במקומו, עוזרת הייתי כנגדו. עתה בעונות הרבים הלך הוא למנוחות / ועזב אותי והילדים לאנחות J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature.*

(New York 1972, 1:511)

משורות אלה אפשר ללמוד לא מעט על חייה המוקדמים של אסנת, וברור למדי שאלו היו שונים מאוד מחייה של נשים אחרות. אביה, כך מתברר, חינך אותה בדרך היחידה שהכיר – בתור תלמידת חכמים – והכשיר אותה להיות אף היא כאחד התלמידים. ואכן, על פי תיאורה בהמשך, היא ממלאת את תפקידו כיורשת בדרך חריגה ומפתיעה מאוד. אין כל ספק שאביה הכיר בכישרונותיה והעריך את יכולותיה של בתו, שאם לא כן יש לשער שלא היה משביע את חתנו לפנות לה את חייה כדי שתוכל לעסוק בלימודי קודש ולא לבזוז את זמנה על מלאכות נשיות. אמנם איננו יודעים אם ההסכם בוצע רק בעל פה (ובניגוד לתנאים המוכרים המופיעים בכתובה), או שנחתם גם בכתב, ואולם ברור כי החתן שמע בקול חמיו, ועל כך אין להתפלא: שהרי החתן היה בן אחותו והתלמיד החשוב והיקר לו ביותר, ר' יעקב מזרחי, שהתיישב בעמידיה בתקופת כהונתו של ר' שמואל במקום, ואשר לאחר מכן עבר למוצול. לימים, אגב, כתב עליו חמיו "שהוא מקומי ויורשי" (מ' בניהו, "רבי שמואל ברזאני", ספונות, ט, תשכ"ה, עמ' לה).

בין מציאות לדמיון

בספרו "קהילות יהודי כורדיסטן" (ירושלים תשמ"א, עמ' 87), פרסם אברהם בן יעקב אגדה עממית, שנכתבה במקור בערבית-יהודית בבליית ופורסמה בספר "סגולות וקמעות להרב אהרן ברזאני". האגדה משקפת מסורות קדומות שהועברו בעל פה והתהלכו בקרב בני העדה, והמופיעות בחלקן כשהן כתובות בתוך קמעות המשמשים סגולה או הגנה מפני מזיקים. באותה אגדה אנו מוצאים עדות נוספת על פועלה ועל דמותה של אסנת ברזאני:

אסנת בת הרב שמואל אדוני (בראזאני) הייתה אישה חכמה ותורנית גדולה. היא למדה את חכמת הקבלה, ותעש לה שם גדול בנסים ונפלאות. אחרי שילדה לבעלה בן אחד ובת אחת, התפללה לה' שיחדל להיות לה אורח נשים, כדי שתוכל לעסוק בתורה הקדושה ובטהרה. ה' נתן לה את שאלתה.

אילן הספירות והעולמות, כתב־יד מהמאה ה־17 (?), מיוחס לרב ברזאני (אוסף הספרייה הלאומית)

לנו לקהל[ות]. ג"כ אין דרכה של אשה לחזור לקהלות, שנאמר: "כל כבודה בת מלך פנימה ממשב[צ]ות זהב לבושה" (תהלים מה, יד) [מאן, עמ' 510-511].

מדברים אלו מתקבלת תמונה אמתית על אודות המחסור, העוני והלחצים שעמדו בפני אסנת וסובביה, ומתברר שפעם אחר פעם פנתה אסנת לתורמים כדי להציל אותה ואת ילדיה מן המצוקה. בהקשר זה היא בהחלט מכירה בכך שכאישה היא מוגבלת בתנועותיה ובפעילותה, מאחר שלאישה היה זה מסוכן מדי להסתובב בין הקהילות בגפה כדי לגייס כספים. באיגרות אחרות היא פונה לחכמים, לצדיקים, לנבונים, לאנשי צדק ולנדיבים לתרום בעבור המדרשות, ונדמה כי אלו קיבלו את עצם היותה בתפקיד ראש ישיבה ולא נאבקו בה על רקע זה.

באיגרת אחרת שילבה אסנת שיר פתיחה מחורז עם דברי שבח לנדיב, וסיימה אותה בדיון בענייני הישיבה. תוך כך היא חושפת מתחים שהיו בקהילה ומגלה ערנות לזיקה ולתלות של הישיבה ומנהליה בפטרונים ובתורמים השונים. במקרה שאותו היא מתארת מדובר היה בשליחים שקיבלו מכתב מפטרון עלום-שם מצפון עיראק שהגיע ביחד עם משלוח של אתרוגים; השליחים אמורים היו למכור את האתרוגים ולהעביר את הרווח לקופת הישיבה, ואולם הם לא דיווחו לרבנית אסנת על המכתב או על האתרוגים עד קרוב לחנוכה, כחודשיים או יותר לאחר שקיבלו את המשלוח, ועל כך כעסה ראש הישיבה מאוד. היא אף התביישה בפני הפטרון וחששה לשמה הטוב בעיניו. לפיכך נזפה בשליחים בלשון חריפה ובמקביל התנצלה באיגרתה לתורם היקר, בייחוד על עיכוב תגובתה.

נשים בכפר היהודי סאנדור
(Field Museum of Natural
History, Chicago)

הגוי ממקומו עלו בתוהו. הדבר הגיע לאוזני ה"ואלי" – הפחה של העיר – והוא בעצמו בקש מאת אסנת הרבנית לשחרר את הגוי. אך היא סרבה באומרה לו: "אלו גוי זה בא אלי על מנת לגנוב חפץ מחפצי ביתי כי עתה החרשתי; אך הוא בא אלי מתוך כוונה לפגוע במוסר, ולכן ישאר תלוי במקומו". המושל נשבע לה שאם תתיר את הגוי החוטא, יענישהו כיאות לו ויתלהו לעיני כל. באותה שעה שחררה אסנת את הגוי, תלו אותו על עץ, וכל אנשי העיר ראו כן תמהו.

מפתיע מעט שתיאור כתוב זה הוא המקום היחיד שבו ישנה התייחסות למראה החיצוני של אסנת. זאת, על אף שבספרות ישנם אזכורים שונים דווקא של מראהו החיצוני המושך של אביה. עם זאת, התיאור על אודות תליית הכביסה על הגג בדוי, שהרי אנו יודעים מדבריה היא שר' שמואל השביע את תלמידיו וחתנו – בעלה של אסנת – שלא לאפשר לה לעשות מלאכה בבית. נראה כי במקרה הזה מדובר פשוט בתוספת חיונית שמטרתה להוציא את אסנת במסגרת הסיפור מביתה, ולהעלותה אל הגג. לאסנת יש בסיפור כוח על-טבעי המאפשר לה להקפיא את האנס במקומו, וסמכותה מרשימה עד כדי כך שהקאצ'י מוכן לכבד את טענתה שהגוי פגע במוסר ושנגיע לו עונש רציני. האישה החלשה לכאורה, שהגוי תכנן לאנסה, הופכת עד מהרה לחזקה, אך למרות זאת הסיפור חושף את הצד הפגיע של אסנת: אישה שאינה יכולה להסתובב בקהילות, אך יכולה בהחלט ליפול קרבן לניסיון אונס.

המקרה של הרבנית אסנת ברזאני הוא מטבע הדברים מיוחד במינו, לא רק בקהילות המזרח או בקרב יהודי כורדיסטן, כי אם בכלל העולם היהודי, שנשים מעטות בלבד זכו בו לעמדות של השפעה והנהגה, על אחת כמה וכמה הנהגה תורנית או הלכתית. למרות זאת, מן התיעוד המצוי בדינו אין אנו שומעים על מאבקים או על מתח בקרב הקהילה או בישיבה, בשל נוכחותה של אסנת בישיבה או בנוגע לתפקידה כרבנית. אדרבה, שני הרבנים המובילים בכורדיסטן באותה התקופה, אביה ובעלה, לא פקפקו ביכולותיה, וברור היה להם שהיא ניחנה בכישורים הנחוצים כדי להמשיך את מסורת המשפחה ולבסוף אף לרשת את מקומם ולשמש ראש ישיבה תחתם. ואכן, ידוע לנו שבהזדמנות אחת פנתה אליה קהילת בגדאד בבקשה לספק להם תלמיד חכם מיישבתה. ואכן, היא שלחה להם מועמד ראוי שהיה לא אחר מבנה, ר' שמואל... למרות שהסיפורים המופיעים בקמע מתייחסים גם להיבטים מיניים שלה המצביעים על היותה אישה, הרי שבקרב הקהילה בכורדיסטן הייתה אסנת דמות נערצת מאוד, שגם כיום, מאות שנים לאחר פטירתה, מועברות על אודותיה מסורות שונות בעל פה ובמסגרת המשפחה.

האגדה פותחת בעובדות נכונות, ומתברר שכיוון שאביה התעסק אף הוא בנסים ונפלאות, ייחסו גם אליה לימים תכונות אלו. בסיפור אין כל התייחסות למנהיגותה ולשאלה האם הייתה ראויה לכך או האם הצליחה והייתה מקובלת בתפקידה, וחשיבותה כאישה מודגשת רק בהמשך, כאשר בכדי להקדיש את עצמה ללימוד ביקשה בקשה מיוחדת מהאל – אולי באופן על-טבעי – כדי לאפשר לה להמשיך וללמוד בטהרה.

כאגדה עממית, המנותקת מן ההכרח להיצמד לעובדות, אין הדברים המתוארים מדויקים לחלוטין: שהרי באגרת שכתבה היא עצמה ציינה אסנת שיש לה בנות (ולא בת אחת), ונוסף על כך נמצא מכתב ובו נזכר כי אביה המתין שנים הרבה עד שנולד לו נכד (לעומת נכדות): כלומר, הבנות היו כבר מבוגרות יותר, והבן נולד לאסנת רק שנים מספר אחריהן. הסטייה מן העובדות ההיסטוריות מתאימה לסוגה המוכרת של האגדה באשר היא, ומעמידה במרכז גם את שאלת המיניות שלה, מרכיב המופיע בחלקו השני של הקמע:

ואסנת הייתה יפת תואר ויפת מראה. ויהי היום ותעל אסנת על הגג לשטוח את בגדי הכביסה שלה, וירא אותה גוי אחד ונפשו חשקה בה. ויהי בחצי הלילה ויתגנב הגוי אל הגג, ולבו יחשוב עוון לו על הרבנית. מיד קראה שמות של קדושים, והגוי נשאר תלוי על קירות הגג מבלי שיוכל לזוז ממקומו. ויהי בבקר וידוע הדבר. קהל רב של אנשים הצטופפו וחזו במחזה נפלא זה. כל מאמציהם להזיז את

לעיון נוסף:

1. א' מלמד ור' לוי-מלמד, "הרבנית אסנת: ראש הישיבה בכורדיסטן", פעמים, 82 (2000), עמ' 168-178.
2. ר' לוי-מלמד, "שלוש מנהיגות יהודיות בין המאה ה-16 למאה ה-19", בימת הפקולטה, מכון שכטר ללימודי היהדות (<http://www.schechter.ac.il/bima.asp?ID=52>)